

УДК 159.9.016

І.К. Зубіашвілі

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ ГРОШЕЙ

У статті розглядаються основні історично сформовані підходи дослідження грошей як соціально-психологічного феномена.

Ключові слова: теорія психології грошей, передумови, цивілізація, соціальна взаємодія.

В статье рассматриваются основные исторически сформированные подходы исследования денег как социально-психологического феномена.

Ключевые слова: теория психологии денег, предпосылки, цивилизация, социальное взаимодействие.

Гроші – феномен реальності, з яким людина постійно стикається у повсякденному житті як з атрибутом свого буття. Гроші вносять в індивідуальне і соціальне життя особливий ритм, стиль, особливе сприйняття світу [6]. Створені для вдосконалювання процесу товарообміну і життєзабезпечення, гроші обслуговують не тільки обов'язкову потребу сучасної людини – потребу в обміні (про неї писали видатні економісти А. Сміт, К. Маркс і винятково чуйний до суспільних процесів психолог Е. Фромм), але й інші сфери життя. Володіючи прямим психологічним і світоглядним впливом на суспільство й людину, гроші впливають на формування моралі та способу життя, створюють культуру і роблять політику.

Важко переоцінити значення грошей у соціальній взаємодії. Не можна не погодитися з твердженням, що в суспільстві, заснованому на товарно-грошовій формі економіки, гроші є одним з провідних інструментів формування особистості. Яку би модель фінансової поведінки не вибрала людина, за допомогою грошей вона реалізує свої інтереси, досягає своїх цілей. З того моменту, як гроші починають представляти спосіб досягнення цілей, необхідно розглядати їх з погляду їхньої ефективності. Насамперед гроші – це інструмент, який має багато функцій; тому можна стверджувати, що способи їхнього застосування непередбачені. І проте гроші – це абсолютний засіб, що дозволяє людині відчувати свободу вибору і дії.

Вся цивілізація побудована навколо грошей, немає цивілізації без грошей. Соціальна система «крутиться» навколо грошей, тобто і соціалізація, і освіта, і виховання. Не маючи сформованих уявлень про сутність і функції грошей (або маючи неадекватні установки), не одержавши навичок поведінки з грошима, людина не може включитися в систему соціальних взаємодій, оскільки в суспільстві немає сфер, де б не функціонували гроші.

Гроші є об'єктом аналізу багатьох наук. Як частину господарського механізму їх вивчає економічна наука, а як ціле, що

складає єдність з життям, вони – об'єкт вивчення філософії, соціології, психології. Перехід грошей у вимір позаекономічних потреб і інтересів сьогодні особливо помітний.

Звертання до теми грошей вимагає попереднього аналізу історично сформованих раніше підходів дослідження. Перші спроби теоретично осмислити природу грошей були зроблені мислителями стародавності – Платоном і, особливо, Аристотелем. Починаючи з Аристотеля, економіку ставили в один ряд з етикою і політикою як дисципліну практичної філософії, представники якої підкреслювали, що гроші самим характером свого виникнення є продуктом соціального розвитку, що вони мають соціальну природу.

Конструктивний аналіз соціальної сутності грошей дається в роботах Г. Гегеля. Так, у «Йенській реальній філософії» Г. Гегель писав: «Гроші є матеріальним, існуючим поняттям, формою єдності або можливостей усіх речей, пов'язаних з потребами» [2,371]. Магічну владу грошей Г. Гегель пов'язував із «системою спільності і взаємної залежності» [Там само]. Звідси реально впливає складна і суперечлива проблема соціальної сутності грошей, їхніх функцій у системі суспільних відносин і соціальної взаємодії.

У роботі «Філософська пропедевтика» він пише: «Гроші – загальний товар, що як абстрактна вартість не може, отже, сам бути ужитий для задоволення якої-небудь особливої потреби. Вони лише загальний засіб для вживання за них тих особливих речей, у яких бідують» [3, 44]. Г. Гегель ясно бачив, що гроші відіграють особливу роль у суспільстві, у якому усе виробляється для обміну. Але гроші не можуть бути досліджені як звичайний товар. Вони товар – загальний. Із суспільної ролі грошей, що забезпечують зв'язок речей як товарів і визначальний соціальний статус товаровласників, впливає влада над людьми. Тому гроші, виростаючи з товарного світу, перетворюються в пануючу відчужену форму.

К. Маркс, підкреслюючи специфіку грошей як товару, визначив гроші як особливий товар, що відіграє роль загального еквівалента. Вже в ранніх творах він зосереджував увагу на *суспільній функції* грошей. Намагаючись усвідомити природу грошей, їхнє місце в системі суспільних зв'язків, він писав, що гроші – це загальна вартість усіх речей. Вони тому позбавили увесь світ – як людський світ, так і природу їхньої власної вартості. Гроші – це відчуження від людини, сутність його праці і його буття, і ця далека сутність повелеває людиною, і людина поклоняється їй [7].

Гроші у формі капіталу виступають у теорії К. Маркса не просто як спосіб витворення людиною конкретних форм її соціального буття, а як рушійна сила самовідчуження: об'єктивована в грошах людська сутність (К. Маркс ототожнює її із соціальними відносинами), уже не належить людині, стає чужим багатством. Отже, гроші стають загальною формою відчуженого буття людської сутності, соціальним буттям «зі знаком мінус» – це соціальне буття, відібране в людини, своєрідний «антисвіт», у якому

міститься втрачене багатство сутнісних сил людини. Так К. Маркс приходиться до ідеї знищення приватної власності і створення суспільства, в якому не буде грошей і товарно-грошових відносин – із його логіки випливає, що знищення грошей стане водночас поверненням людині всього багатства її життєвого світу. Подібна логіка, яка заснована на принциповому положенні про те, що гроші (у формі капіталу) є відчуженим буттям людської сутності, привела К. Маркса до створення соціально-філософської теорії про зняття відчуження через повну ліквідацію в майбутньому приватної власності та грошей. І, те, що нині «грошова проблема увірвалася в наше життя», пов'язано не з випадковими «зиг'загами» історії, а з невдачею Марксового проєкту створення суспільної моделі, в якій грошам не відводилось ніякого місця [10].

Класичним зразком соціально-психологічного дослідження економічних явищ є роботи Г. Зіммеля [4; 5]. Класик німецької соціології покладає великі надії на психологію у вивченні грошей і в пошуку детермінант їхньої таємничої всемогутності в ринковому суспільстві. Г.Зіммель аналізує кілька проблем – це проблеми цінності, обміну, грошей і грошової культури. Для Г. Зіммеля загадка грошей полягає не в нашій економіці, а в нашій психології. Саме категорія грошей послужила Г. Зіммелю тим збільшувальним склом, завдяки якому вдалося краще розглянути сховані механізми соціального життя [8].

Згідно з концепцією Г. Зіммеля, поява грошей, як універсального засобу обміну, обумовлена історичним процесом просторового розширення і диференціації господарських одиниць. Гроші, як й інтелект, розвиваються паралельно росту волі і наростаючої індивідуалізації членів соціальних груп. Виникнення свідомості і поява грошей знаменують вступ суспільства в його «історичний період»; історія суспільства є, за Зіммелем, історією наростаючої інтелектуалізації і поглиблення впливу грошового господарства, становлення сучасного капіталізму, в якому найбільш повно виразилися характерні риси грошей.

У соціально-філософському змісті, за Зіммелем, сутність грошей виступає у виді *самостійного персоніфікованого відношення взаємозамінності й обмінюваності економічних об'єктів*. Гроші замінюють будь-яку цінність і є конкретним образом усіх речей; можна сказати, що гроші втілюють у собі ту сторону речей, що робить їх економічними об'єктами. Гроші – це сама чиста форма загальності, одинична річ, призначення якої – бути загальним втіленням і зв'язувати всі одиничні речі. Ця функція грошей створює значимий порядок у суспільстві – визначений космос, що має строгість, вимірюваність. Всі об'єкти економічного життя входять у цей задалегідь установлений порядок, виникає єдиний економічний світ. З даної точки зору гроші, як і обмін, створюють більш реалістичний та раціоналізований світ для людини, гроші самі по собі є матеріалізоване втілення раціоналізації практичного життя.

Г. Зіммель показує, що поступово форми грошей змінюються, підсилюється їхній символічний характер. На ранніх стадіях

функцію грошей виконували найбільш коштовні речі (худоба, сіль, тютюн). Потім золотом було компромісом між конкретністю і символічним характером грошей, при цьому зростало соціальне значення грошей – золото мало значення для власника побічно – через потребу в ньому інших людей. І лише при високому рівні громадської організації мірилом цінності стали паперові гроші. Для цього була потрібна третя сила, що підтримує загальність обертання грошей – держава.

Г. Зіммель стверджував, що в сучасному суспільстві все більше операцій здійснюється у безготівковій формі без необхідних матеріальних образів грошей. Склад матеріалу грошей усе більше втрачає значення, а соціальний характер грошей зростає, гроші стають соціальним інститутом. Прогрес, звільняючи людину від символів у пізнанні, робить людину залежною від символів-грошей у практичному житті. Без цієї символізації суспільство не змогло б існувати в умовах росту множинності соціального життя, необхідно було концентрувати її у символах, що загальнопорозуміються. Тому розвиток грошей – елемент глибокої культурної зміни, нова форма культури.

Перша соціальна функція грошей, з погляду Г. Зіммеля, полягає в тому, що гроші в розвинутому суспільстві є *загальною формою засобів досягнення цілей*. Гроші зв'язують будь-які цілі із засобами без відношення до конкретної мети. Крім того, гроші дають додаткові переваги – багатство людини сприймається як гідність, відкривають доступ до державних посад та ін. Звичайно гроші використовуються і як засіб для одержання інших цінностей. Сучасна культура перетворює гроші в засіб, у самоціль, *абсолютну цінність*.

Розвинута грошова культура припускає зміну психології людини, з'являються накопичення і скнарість – людина прагне зосередити у своїх руках якнайбільше грошей, накопичуючи абстрактну владу; кожна витрата грошей сприймається як втрата частини цієї влади. Причому, якщо потреба в матеріальних предметах має ступінь насичення, то потреба в грошах не має межі, оскільки являє собою абстрактну величину. Грошова культура створює екстравагантність – це показна, зайва витрата грошей для акцентування свого багатства і соціального стану.

Однією з основних рис, яка характеризує гроші, Г. Зіммель вважав відсутність *визначених якісних ознак* вираженої природи.

Гроші являють собою абсолютно без'якісну річ, якість дійсних грошей – у їхній кількості. Сама ця абсолютна кількість формує нові риси людини – наприклад, коли люди не хочуть розлучатися відразу з великою сумою грошей, надаючи перевагу витрачанням її поступово.

Гроші забезпечують *особисту свободу індивіда*. Спочатку економічні відносини припускали повну залежність осіб, які брали участь у них; поступово особистісні відносини замінялися безособовими грошовими. В умовах грошового господарства людина зіштовхується з багатьма людьми, але особисто ні в кому

не зацікавлений. Єдиний зв'язок, що з'єднує тепер людей, – це грошовий інтерес.

Отже, за Зіммеlem, за допомогою грошей людина звільняється від залежності від речей – може усе купити або продати; від залежності від особистостей – може змінювати хазяїв або постачальників; від залежності від власності – володіння грошима ніяк не зв'яже його буття. Підбиваючи підсумки свого дослідження, Г. Зіммель вказав на вплив грошової культури на спосіб життя в цілому. Гроші *раціоналізують існування людини* – інтелект панує над емоціями; світ, завдяки грошовому рахункові, розглядається як арифметична проблема, всі об'єкти за допомогою грошей стають предметами єдиної природи, їхні характеристики точні й об'єктивні. Все це вносить ощадливість і прогностичність у дії індивіда.

Гроші роблять *існування людини безхарактерним*. Характер припускає, що людина прихильна визначеному способу існування і поведінки, гроші ж віднімають характер – ціль праці стає байдужною; праця має сенс, тільки якщо вона приносить дохід. Для всіх існує єдиний інтерес – грошовий. Всі зрівняні і знеособлені у використанні грошей, гроші (як і інтелект і закон) абстрагуються від всякої індивідуальності, особистість і її характер для грошей не мають ніякого значення. Крім того, гроші віднімають у людей *суб'єктивну й емоційну* оцінку речей у світі, світ стає об'єктивованим.

Г. Зіммель досліджував соціальні функції грошей у всіх різноманітних проявах: у буржуазній демократії, формальному праві, ідеології лібералізму, усевадді науки, розвитку техніки, тенденціях художнього смаку і, нарешті, у самому ритмі і темпі сучасного життя. У всіх областях людського існування він відкриває «стильову єдність» сучасної культури, яка обумовлена природою грошового господарства і логічної свідомості. У грошах виражається *релятивність існування* – вони повинні бути віддані, існують як постійне самовідчуження, але водночас вони постійні і незмінні.

Така в цілому концепція філософії грошей Г.Зіммеля, у якій він представляє зразок класичного соціально-психологічного дослідження грошових відносин.

Підхід М. Вебера до феномена грошей цілком укладається в межі економічної психології в сучасному розумінні. М. Вебер вважав, що економічні інтереси є часто вирішальною рушійною силою формування людської діяльності. Більш того, його дослідження впливів сучасного суспільства на волю і творчий потенціал людини іноді подібні з підходом К. Маркса, вираженим у концепції відчуження. Але в більшій мірі М. Вебер намагався показати, як людина, орієнтуючись на різні релігійні, політичні і соціальні цінності, створює соціальні структури; як релігія вплинула, незалежно від економічних інтересів, на раціоналізацію економічного і соціального життя [1].

Відомий американський соціолог Т. Парсонс виявив інтерес до праць Вебера і Зомберта; у своїх роботах немов шукає пере-

хідну ланку між двома науками. Він вбудовує в контекст теорії соціальних систем багато понять економічних теорій, зокрема, аналізує обмінні відносини (аж до обмінів цінностями) за моделлю «надходження-витрати». Представлення економіки як підсистеми суспільства означає важливий методологічний підхід – всі економічні категорії повинні розглядатися стосовно особистісної системи не прямо, а тільки через відносини економіки і соціальної системи. Такі категорії, як багатство, дохід, гроші не є індивідуальними категоріями, вони відбивають властивості соціальної системи, і тільки при обліку соціального змісту їх можна накладати на особистісні оцінки [11]. Сутність грошей, за Парсонсом, виявляється у тому, що їхня цінність залежить не від їхніх дійсних природних якостей, а від *системи людських відносин*, від безлічі правил і угод, без яких гроші не будуть вартістю. Ці правила й угоди складають так би мовити об'єктивний, «інституціональний порядок», базисні інститути якого – власність, договір (контракт), уклад занять. У їхньому контексті гроші одержують властивості і значення засобів комунікації. Т. Парсонс часто прямо називає гроші «спеціалізованою мовою», «узагальненим засобом комунікації».

Багато *економістів* зверталися до соціально-психологічного аспекту грошей. Саме економісти підготували ґрунт для пошуку психологічних механізмів економічної поведінки. Ще А. Сміт передбачив, що принципу обміну належало стати однією з найглибших психічних потреб сучасної, відчуженої особистості, що стала об'єктом вивчення геніального Е. Фромма. Для А. Маршалла єдино вірним об'єктивним вимірником схильностей людини були гроші, що дозволяють виміряти силу спонукальних стимулів до дії.

Дж. Кейнс значну роль в економічному розвитку віддає підприємовності. Значення грошей при цьому виступає як вирішальний фактор мотивації економічної дії. Розглядаючи гроші як інструмент досягнення економічних цілей, монетаризм не поглиблюється в їхню теоретичну суть, проте його аналіз впливу грошей на соціальну поведінку людей дає можливість краще зрозуміти їхнє універсальне значення в житті суспільства [10].

Іншою важливою науковою передумовою становлення психології грошей стали дослідження феномена грошей у класичних напрямках психології. *Психоаналіз* розглядає гроші як наслідок підсвідомих процесів накопичення, що починаються ще в ранньому дитинстві, коли дитина затримує дефекацію, сприймаючи фекалії як своє перше багатство. Потім така поведінка переноситься на камінці, гудзики, і, нарешті, гроші. Така манера дитини згодом трансформується в економічну поведінку. З дитини, що утримується від дефекації, виростає ошадливий дорослий, з дитини, що не стримується, – розтринькувач. Психоаналіз розглядає гроші як символ підсвідомого накопичення. *Біхевіористський* напрямок підходить до феномена грошей більш прагматично, розглядаючи їх як універсальний закріплювач мо-

делей поведінки, що виробляє за допомогою научиння визначені стійкі дії. У цьому змісті біхевіоризм співпадає з економічним баченням грошей. *Когнітивістська* орієнтація досліджує феномен грошей у своїх традиціях, акцентуючи аспекти сприйняття грошей суб'єктами, їхньою розумовою діяльністю. Зокрема, концепція обміну ресурсами Ю. Фoa припускає, що у відносинах соціального обміну індивіди можуть винагороджувати один одного різними ресурсами, шість з яких – статус, інформація, любов, послуги, товари і гроші – є основними [14].

З психологічної точки зору гроші є якимсь уявленням, символ. Причому, за словами С. Московічі, зі всіх уявлень, створених людиною, щоб зробити свій світ відчутним і зрозумілим, гроші – найбільш сміливе і неминуче уявлення [9]. Гроші – вербалізовані уявлення, і як будь-які образи мови, вони наділені емпіричними характеристиками образів (предметністю, цілісністю, константністю, узагальненістю та ін.), і в той же час припускають оперування та фіксують результат операцій у поняттях.

Інформаційна унікальність грошей виражається в загальності їхньої мови, універсалізмі, а також у своєрідному прояві цілісності, що трансформується в здатність поєднувати й у той же час роз'єднувати людей. Саме обмін створює зв'язок між індивідами, опановуючи ними, і визначає їхню приналежність до деякої групи, спільності або інститутові, тобто роз'єднує. До того ж (і це теж прояв їхньої суперечливої цілісності), гроші є «індивідуальною річчю», але їхнє основне значення полягає у подоланні індивідуальності, знеособлюванні [9].

Отже, психологічно гроші є винятково парадоксальними, що виявляється в багатозначності і суперечливості їхнього відображення у свідомості.

Теорія грошей і грошового обігу видатного українського вченого М. Туган-Барановського, в якій центральним є питання про цінності грошей, особливо рельєфно виділяє той факт, що цінність грошей – то позасвідомий стихійний продукт соціальної взаємодії. Це дозволило українському вченому обґрунтувати принципівий підхід, згідно з яким гроші мають самостійну цінність, і створити власну кон'юнктурну теорію цінності грошей. Він побачив принципову відмінність між цінністю товарів і цінністю грошей: перша визначається корисністю товару для окремих індивідів, яка зумовлена їх природними характеристиками, натомість, оскільки *цінність грошей – результат соціальної взаємодії*, їхня корисність полягає в їхній природі як платіжного засобу і залежить виключно від об'єктивних умов ринку. Продуктивність цього підходу засвідчує той факт, що він дозволив М. Туган-Барановському усвідомити самостійну цінність паперових грошей і передбачити, що настане час, коли вони будуть визнані справжнім самодостатнім мірилом цінності, і що після Першої світової війни з'явиться нова грошова система – система паперових грошей [13].

Ми розглянули основні теорії грошей. З проведеного аналізу випливає, що ми маємо справу з розмаїтістю підходів, що відбивають властивості грошей як соціально-психологічного феномена. Інститут грошей, виступаючи як одне із самих складних і багатофункціональних явищ, вимагає подальшого вивчення, що дозволить розкрити роль грошових відносин для будь-якого суспільства.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер; [пер. с нем. М.И. Левина, П.П. Гайденко, А.Ф. Филиппова]: Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет / Г.В.Ф. Гегель; [пер. с нем. В. Г. Столпнер, М. И. Левина]. – Т. 1. – М., 1971. – 609 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет / Г.В.Ф. Гегель; [пер. с нем. В. Г. Столпнер, М. И. Левина]. – Т. 2. – М., 1971. – 603 с.
4. Зиммель Г. Философия денег. Теория общества / Г. Зиммель; [пер. Н. Н. Вокач]. – М., 1999. – 416 с.
5. Зиммель Г. Конфликт современной культуры / Г. Зиммель: [пер. с нем.]. – Избранное. – Т.1. – М., 1996. – 607 с.
6. Мазараки А.А. – Философия денег : монографія / А.А. Мазараки, В. В. Ильин. – К.: Киев. нац. торг.- економ. ун-т, 2004. – 719 с.
7. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов / К. Маркс, Ф. Энгельс; [пер. с нем. С.А. Алексеева]. – Соч. 2-е изд. – Т.1. – М., 1955. – 559 с.
8. Московичи С. Машина, творящая богов / С. Московичи; [пер. с фр. Т. П. Емельяновой, Г. Г. Дилигенского]. – М.: «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 560 с.
9. Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд / С. Московичи // Психологический журнал. – 1995 – №2, т.16. – С.3 – 14.
10. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. Кейнс; [пер. с англ. Н.Н. Любимова]. – М.: Прогресс, 1978. – 494 с.
11. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; [пер. с англ.]. – М., 1998. – 270 с.
12. Скринник З.Е. Гроші у вимірах комунікативних практик: соціокультурний аспект: монографія / З.Е. Скринник. – Львів: ЛВІ НБУ, 2006. – 335 с.
13. Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний / М. І. Туган-Барановський. – К.: Наукова думка, 1994. – 263 с.
14. Райзберг В.А. Психологическая экономика: уч. пос. / В.А. Райзберг. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 184 с.

The main historically formed approaches of money research as social-psychological phenomenon are considered in this article.

Key words: theory of psychology of money, premisses, civilization, social cooperation.

Отримано: 14.09.2009

УДК 159.922.7:17.023

І.В. Зубрицька

ПСИХІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ МОРАЛЬНОЇ НОРМИ У СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкривається психічне підґрунтя моральної норми. Висвітлюється вплив моральної свідомості на формування моральної норми. Уточнюються і розкриваються складові й феномени свідомості особистості. Висвітлюється зміст понять мораль та моральність в контексті психологічного змісту моральної норми.

Ключові слова: мораль, моральність, моральна норма, моральна регуляція, моральна свідомість.

В статті розкривається психологічне содержание моральної норми. Рассматривается влияние морального сознания на формирование моральной нормы, а также выясняется влияние морально-психических явлений сознания. Уточняются и раскрываются составляющие и феномены сознания личности. Рассматривается содержание понятий мораль и нравственность в контексте психологического содержания моральной нормы.

Ключевые слова: мораль, нравственность, нравственная норма, нравственная регуляция, моральное сознание, моральные цели, целесообразность, моральный мотив.

Постановка проблеми. Моральні норми – це найпростіші форми моральних вимог, які постають перед кожною людиною, яка живе у суспільстві. У них закріплені морально-оцінні досвід людей, інтереси суспільства і кожної людини. Вони орієнтовані на підтримання суспільного життя і діяльності людей, суспільства загалом. Моральні норми дозволяють особистості, з одного боку, здійснити правильний вибір дій і вчинків у типових ситуаціях, а з другого – оцінювати і контролювати поведінку, і, відповідно, завдяки дії соціально-психологічних механізмів, регулювати поведінку інших. Серед наукових проблем, які не втрачають своєї актуальності впродовж тисячоліть, одне з чільних місць належить питанням морального становлення особистості, здатності людини розуміти, інтеріоризувати суспільні вимоги, засвоювати морально-етичні приписи (норми) та вибудувати свою поведінку відповідно до них.